

Anne Applebaum

Goelag

Een geschiedenis

Vertaald door Tinke Davids

Ambo|Amsterdam

Inhoud

Inleiding 9

DEEL I – DE OORSPRONGEN VAN DE GOELAG, 1917-1939

- 1 Het begon onder de bolsjewieken 37
- 2 ‘Het eerste kamp van de goelag’ 48
- 3 1929: Het grote keerpunt 64
- 4 Het Witte-Zeekanaal 75
- 5 De kampen breiden zich uit 85
- 6 De Grote Terreur en de nasleep 99

DEEL II – LEVEN EN WERKEN IN DE KAMPEN

- 7 Arrestatie 121
- 8 Gevangenis 137
- 9 Transport, aankomst en selectie 146
- 10 Het leven in de kampen 163
- 11 Werk in de kampen 187
- 12 Strafen beloning 206
- 13 De bewakers 217
- 14 De gevangenen 235
- 15 Vrouwen en kinderen 254
- 16 De stervenden 274
- 17 Overlevingsstrategieën 282
- 18 Opstand en vlucht 316

DEEL III – OPKOMST EN ONDERGANG VAN DE KAMP-
INDUSTRIECOMPLEXEN, 1940-1986

- 19 De oorlog begint 333
- 20 ‘Vreemdelingen’ 340
- 21 Amnestie – en daarna 362
- 22 Het hoogtepunt van het kamp-industrie-complex 376
- 23 De dood van Stalin 391
- 24 De revolutie van de zeks 398
- 25 Dooi – en vrijlating 419
- 26 Het tijdperk van de dissidenten 439
- 27 De jaren tachtig: beeldenstorm 462

EPILOOG: Herinnering 477

AANHANGSEL: Hoevelen? 491

Dankbetuiging 499

Noten 501

Bibliografie 539

Woordenlijst 558

Verantwoording teksten en illustraties 563

Register 565

Inleiding

En het lot maakte iedereen gelijk
Buiten de grenzen van de wet
Zoon van een koelak of Rode generaal
Zoon van een priester of commissaris...

Hier waren de klassen allemaal gelijk,
Alle mannen waren broeders, kampgenoten,
Gebrandmerkt als verraders, allemaal...

– Alexander Tvardovski, 'By right of memory'¹

Dit is een geschiedenis van de goelag: een geschiedenis van het uitgestrekte netwerk van de werkkampen die ooit door de gehele Sovjet-Unie verspreid waren, van de eilanden in de Witte Zee tot aan de oevers van de Zwarte Zee, van de poolcirkel tot aan de steppen van Centraal-Azië, van Moermansk tot Vorkoeta tot Kazachstan, van het centrum van Moskou tot aan de buitenwijken van Leningrad. Het woord GOELAG is eigenlijk een acroniem van *Glavnoje Oepravljienië Lagerej*, oftewel 'Hoofdadministratie Kampen'. In de loop der tijden is het woord 'goelag' niet alleen de administratie van de concentratiekampen gaan betekenen, maar ook het systeem van sovjetdwangarbeid als zodanig, in al zijn vormen en variaties: werkkampen, straffkampen, kampen voor misdadigers en voor politieke gevangenen, vrouwenkampen, kinderkampen, doorgangskampen. En in nog ruimere zin is het woord 'goelag' gaan verwijzen naar het onderdrukkende sovjetsysteem zelf, de opeenvolging van maatregelen die gevangenen ooit de 'gehaktmolen' noemden: de arrestaties, de verhoren, het transport in onverwarmde veewagens, de dwangarbeid, het uiteenvallen van gezinnen, de jaren in ballingschap, de vroegtijdige, nodeloze sterfgevallen.

De goelag heeft antecedenten gehad in tsaristisch Rusland, in de brigades voor

dwangarbeid die van de zeventiende tot het begin van de twintigste eeuw in Siberië actief waren. Vervolgens heeft dit verschijnsel vrijwel onmiddellijk na de Russische Revolutie zijn moderne en meer vertrouwde vorm aangenomen, en het is een integraal onderdeel van het sovjetsysteem geworden. Massale terreur tegen echte en beweerde tegenstanders had vanaf het eerste begin deel uitgemaakt van de Revolutie – en tegen de zomer van 1918 had Lenin, de leider van de Revolutie, al geëist dat ‘onbetrouwbare elementen’ opgesloten werden in concentratiekampen buiten de grote steden.² Een hele reeks aristocraten, kooplieden en andere mensen die als potentiële ‘vijanden’ werden aangemerkt, is vervolgens gevangengezet. Omstreeks 1921 waren er al vierentachtig kampen en drieënveertig provincies, voornamelijk bedoeld voor de ‘heropvoeding’ van deze eerste vijanden des volks.

Vanaf 1929 kregen de kampen een nieuwe betekenis. In dat jaar besloot Stalin dwangarbeid in te voeren, zowel om de industrialisatie van de Sovjet-Unie te versnellen als om de natuurlijke rijkdommen op te delven in het nauwelijks bewoonbare noorden van de Sovjet-Unie. In datzelfde jaar begon de geheime sovjetpolitie de controle over te nemen over het strafsysteem in het land, waarbij men langzaam maar zeker alle kampen en gevangenissen van het land begon los te maken van de rechtspraak. Mede door de massale arrestaties van 1937-’38 begonnen de kampen aan een periode van snelle uitbreiding. Tegen het eind van de jaren dertig waren ze in alle twaalfde tijdzones van de Sovjet-Unie te vinden.

In strijd met wat de mensen denken is de groei van de goelag niet gestopt in de jaren dertig, integendeel, het systeem is zich blijven uitbreiden gedurende de Tweede Wereldoorlog en in de latere jaren veertig, en bereikte een hoogtepunt in de vroege jaren vijftig. Tegen die tijd waren de kampen een hoofdrol gaan spelen in de sovjet economie. Ze produceerden een derde van al het goud van het land, een groot deel van de steenkolen en het hout, en veel van bijna alle andere producten. Tijdens het bestaan van de Sovjet-Unie zijn minstens vierhonderd zesenzeventig kampcomplexen ontstaan, die elk duizenden afzonderlijke kampen omvatten, kampen die elk weer enkele honderden tot vele duizenden bewoners hadden.³ De gevangenen werkten in vrijwel elke denkbare vorm van industrie – houthakken, mijnbouw, woningbouw, fabriekswerk, boerenbedrijf, ontwerpen van vliegtuigen en artillerie – en leefden eigenlijk in een land binnen een land, bijna als een afzonderlijke beschaving. De goelag had zijn eigen wetten, zijn eigen gewoonten, zijn eigen moraal, en zelfs zijn eigen taalgebruik. Het systeem bracht een eigen literatuur voort, zijn eigen schurken, zijn eigen helden, en het heeft een stempel gedrukt op allen die het hebben doorgemaakt, als gevangene of als bewaker. Jaren na hun vrijlating waren goelagbewoners vaak in staat voormalige gevangenen op straat te herkennen, enkel en alleen vanwege ‘de blik in hun ogen’.

Dergelijke ontmoetingen deden zich vaak voor, want de kampen kenden een sterk verloop. Hoewel men voortdurend mensen arresteerde, werden ook velen

vrijgelaten. Gevangenen kwamen vrij omdat hun vonnis erop zat, omdat ze werden toegelaten tot het Rode Leger, omdat ze invalide waren, of vrouw met kleine kinderen, omdat ze van gevangene gepromoveerd waren tot bewaker. Als gevolg daarvan schommelde het totale aantal gevangenen in de kampen meestal rond de twee miljoen, maar het totale aantal sovjetburgers dat enige ervaring met de kampen had, als politieke of criminele gevangenen, ligt veel hoger. Vanaf 1929, toen de goelag aan zijn grote uitbreiding was begonnen, tot 1953, toen Stalin doodging, zijn volgens de beste ramingen ongeveer achttien miljoen mensen door dit enorme systeem verwerkt. Nogmaals zo'n zes miljoen werden verbannen, gedeporteerd naar de steppen van Kazachstan of naar de Siberische wouden. Omdat ze officieel verplicht waren in hun verbanningsdorpen te blijven, waren ook zij dwangarbeiders, al leefden ze niet achter prikkeldraad.⁴

Als systeem van massale dwangarbeid waarbij miljoenen mensen betrokken waren, zijn de kampen verdwenen toen Stalin overleed. Hoewel deze zijn leven lang geloofd had dat de goelag van wezenlijk belang was voor de economische groei van de Sovjet-Unie, wisten zijn politieke erfgenamen maar al te goed dat de kampen in werkelijkheid een bron van achterlijkheid en vertekende investeringen waren. Binnen enkele dagen na Stalins dood zijn diens opvolgers begonnen met de ontmanteling van de kampen. Drie grote opstanden, in combinatie met talloze kleinere, maar niet minder gevaarlijke incidenten, hebben meegeholpen het proces te versnellen.

Toch zijn de kampen niet volledig verdwenen. In plaats daarvan hebben ze zich ontwikkeld. Gedurende de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig zijn enkele ervan opnieuw ingericht en gebruikt als gevangenis voor een nieuwe generatie democratische activisten, anti-sovjetnationalisten en -misdadigers. Dankzij het netwerk van de sovjetdissidenten en de internationale beweging voor de mensenrechten verscheen nieuws over deze poststalinistische kampen regelmatig in de westerse pers. Geleidelijk zijn ze een rol gaan spelen in de diplomatie van de Koude Oorlog. Zelfs in de jaren tachtig hebben de Amerikaanse president, Ronald Reagan, en zijn sovjettegenhanger Michail Gorbatsjov nog gepraat over de kampen in de Sovjet-Unie. Pas in 1987 is Gorbatsjov – zelf een kleinzoon van goelaggevangenen – begonnen met de volledige opheffing van de politieke kampen in de Sovjet-Unie.

Maar hoewel ze zolang bestaan hebben als de Sovjet-Unie zelf, en hoewel vele miljoenen erdoorheen zijn gegaan, was de ware geschiedenis van de concentratiekampen van de Sovjet-Unie tot voor kort helemaal niet zo goed bekend. Volgens sommige maatstaven is die geschiedenis nog helemaal niet bekend. Zelfs de naakte feiten die hierboven zijn opgesomd, en die inmiddels wel vertrouwd zijn bij de meeste westerse kenners van de sovjetgeschiedenis, zijn nog niet doorgedrongen tot het algemene bewustzijn in het Westen. 'De kennis van de mensen,' zo heeft de Franse historicus van het communisme Pierre Rigoulot geschreven, 'stapelt zich niet op als de bakstenen van een muur, die regelmatig groeit, volgens

het handwerk van de metselaar. De ontwikkeling daarvan, maar ook de stilstand of vermindering, is afhankelijk van het sociale, culturele en politieke kader.⁵

Je zou kunnen zeggen dat het sociale, culturele en politieke kader voor kennis van de goelag tot heden niet aanwezig is geweest.

Ik ben me een paar jaar geleden bewust geworden van dit probleem toen ik over de Karelsbrug liep, een belangrijke toeristenattractie in wat toen de nog maar pas weer democratische stad Praag was. Er waren muzikanten en sjacheraars op de brug, en zo om de vier meter was er iemand die precies verkocht wat je verwachtte te kunnen kopen op zo'n volmaakte plek voor een prentbriefkaart. Schilderijtjes van schattige straatjes werden tentoongesteld, evenals goedkope juwelen en sleutelhangers waar 'Praag' op stond. Te midden van die snuisterijen lagen ook dingen van het sovjetleger: petten, insignes, gespen en kleine speldjes, de blikken portretjes van Lenin en Brezjnev die kinderen in de Sovjet-Unie ooit op hun uniform hadden geprikt.

Ik vond dat een merkwaardig gezicht. De meeste mensen die zulke sovjetdingen kochten, waren Amerikanen en West-Europeanen. Allemaal zouden ze gewalgd hebben van de gedachte rond te lopen met een hakenkruis. Niemand had echter bezwaar tegen het dragen van hamer en sikkel op T-shirt of petje. Het was maar een kleinigheid, maar soms kun je een culturele sfeer het best waarnemen via zulke kleinigheden. De les had niet duidelijker kunnen zijn: terwijl het symbool van de ene massamoord ons met afschuw vervult, maakt het symbool van een andere massamoord ons aan het lachen.

Als er gebrek is aan gevoelens aangaande het stalinisme onder toeristen in Praag, dan wordt dat voor een deel verklaard door een gebrek aan beelden in de westerse volkscultuur. De Koude Oorlog heeft James Bond opgeleverd, en thrillers, en lachwekkende Russen van het type dat optreedt in Rambo-films, maar niets wat zo indrukwekkend is als *Schindler's List* of *Sophie's Choice*. Steven Spielberg, waarschijnlijk de belangrijkste Hollywoodregisseur (of men dat nu leuk vindt of niet), heeft ervoor gekozen films te maken over Japanse concentratiekampen (*Empire of the Sun*) en nazi-concentratiekampen, maar niet over stalinistische concentratiekampen. Laatstgenoemde hebben de verbeelding van Hollywood niet op diezelfde manier geprikkeld. De high-brow-beschaving is al evenmin erg geïnteresseerd geweest in dit onderwerp. De reputatie van de Duitse filosoof Martin Heidegger is ernstig beschadigd door zijn kortstondige, openlijke steun aan het nationaal-socialisme, een enthousiasme dat was ontstaan voordat Hitler zijn ergste wreedheden had begaan. Aan de andere kant heeft de reputatie van de Franse filosoof Jean-Paul Sartre niet in het minst geleden onder zijn agressieve steun aan het stalinisme, al die jaren na de oorlog, toen er voor ieder die het wilde horen al ruimschoots voldoende bewijzen waren voor Stalins wreedheden. 'Omdat we geen leden van de Partij waren,' heeft hij geschreven, 'was het niet onze plicht te schrijven over werkkampen in de Sovjet-Unie; wij waren vrij om afstan-

delijk te staan tegenover de twisten over de aard van het systeem, mits er niets van sociologische betekenis plaatsvond.⁶ Een andere keer heeft hij tegen Albert Camus gezegd: ‘Ik vind die kampen, net als jij, ondraaglijk, maar even ondraaglijk vind ik het gebruik dat de bourgeoispers er dagelijks van maakt.’⁷

Enkele dingen zijn veranderd sinds de ineenstorting van de Sovjet-Unie. In 2002 bijvoorbeeld voelde de Britse schrijver Martin Amis zich voldoende getroffen door het onderwerp Stalin en het stalinisme om er een compleet boek aan te wijden. Zijn werk heeft bij andere schrijvers de vraag opgeroepen waarom zo weinig leden van politiek en literair Links dit onderwerp hadden behandeld.⁸ Aan de andere kant zijn bepaalde dingen niet veranderd. Het is – nog steeds – mogelijk dat een Amerikaanse academicus een boek uitgeeft waarin staat dat de zuiveringen van de jaren dertig nuttig zijn geweest omdat ze de opwaartse mobiliteit bevorderden en dus de basis hebben gevormd voor de *perestrojka*.⁹ Het is – nog steeds – mogelijk dat een Britse redacteur van een tijdschrift een artikel afwijst met de bewering dat het ‘te antisovjet’ is.¹⁰ Veel algemener echter is een reactie van verveling of onverschilligheid voor de stalinistische terreur. Een voor het overige nuchtere recensie van een boek dat ik geschreven had over de westelijke republieken van de voormalige Sovjet-Unie in de jaren negentig, bevatte de volgende regels: ‘...Hier heeft zich de gruwelijke hongersnood van de jaren dertig afgespeeld, waarbij Stalin meer Oekraïners heeft gedood dan Hitler joden heeft vermoord. Maar hoevelen in het Westen kunnen zich dat nog herinneren? Per slot van rekening waren die moorden zo... zo saai, en ogenschijnlijk zo ondramatisch.’¹¹

Dit zijn allemaal kleine dingen: het kopen van een prulletje, de reputatie van een filosoof, de aan- of afwezigheid van Hollywoodfilms. Maar als je ze allemaal combineert, dan vormen ze een verhaal. In intellectueel opzicht weten Amerikanen en West-Europeanen wat er gebeurd is in de Sovjet-Unie. De roman van Alexander Solzjenitsyn over het leven in de kampen, *Een dag in het leven van Ivan Denisovitsj*, is in 1962-’63 in het Westen in diverse talen uitgegeven. Zijn ‘oral history’ van de kampen, *De goelag archipel*, trok veel aandacht toen het boek in 1973 in vele talen verscheen. Inderdaad heeft *De goelag archipel* in sommige landen tot een kleine intellectuele revolutie geleid, het opvallendst in Frankrijk, waar hele ladingen linkse Fransen bekeerd werden tot een anti-sovjetstandpunt. Nog veel meer openbaringen over de goelag zijn gepubliceerd in de jaren tachtig, de jaren van de *glasnost*, en ook die hebben aandacht gekregen in het buitenland.

Niettemin wekken de misdrijven van Stalin bij veel mensen niet dezelfde intense reacties als de misdrijven van Hitler. Ken Livingstone, een voormalig Brits parlementslid, inmiddels burgemeester van Londen, heeft een keer geprobeerd mij het verschil uit te leggen. Ja, de nazi’s waren ‘door en door slecht’, zei hij, maar de Sovjet-Unie was ‘misvormd’. Die opvatting weerspiegelt de gevoelens van veel mensen, zelfs van degenen die geen ouderwetse linkse sympathisanten zijn: in de Sovjet-Unie was het gewoon om een of andere reden misgelopen, maar ze wa-

ren daar niet fundamenteel verkeerd zoals Hitler-Duitsland fout was.

Tot voor kort was het mogelijk de afwezigheid van gevoelens onder het volk over de tragedie van het Europese communisme te verklaren als logisch resultaat van specifieke omstandigheden. Het verstrijken van de tijd maakt daar deel van uit: communistische regimes waren in de loop der jaren inderdaad minder afkeurenswaardig geworden. Niemand was bijzonder bang geweest voor generaal Jazuzelski, of zelfs voor Brezjnef, hoewel deze allebei verantwoordelijk zijn geweest voor heel wat slechte zaken. De afwezigheid van harde informatie, gesteund door onderzoek van archieven, maakte er duidelijk ook deel van uit. De schaarste van academische studies over dit onderwerp is lange tijd te wijten geweest aan schaarste aan bronnen. Archieven waren niet toegankelijk. Bezoeken aan kampen waren verboden. Geen tv-camera heeft ooit de sovjetkampen of hun slachtoffers gefilmd, zoals in Duitsland aan het eind van de Tweede Wereldoorlog gebeurd is. En de afwezigheid van beelden betekende weer dat er minder begrip was.

Maar de ideologie heeft ook een vertekend effect gehad op de manieren waarop wij de sovjet- en Oost-Europese geschiedenis begrepen.¹² Een klein aantal linkse westerlingen heeft vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw zijn best gedaan om de kampen te verklaren en soms te vergoelijken, evenals de terreur waardoor ze waren ontstaan. In 1936, toen miljoenen sovjetboeren al in kampen werkten of in ballingschap leefden, publiceerden de Britse socialistes Sidney en Beatrice Webb een uitvoerige studie over de Sovjet-Unie waarin onder meer werd uitgelegd hoe de ‘onderdrukte Russische boer geleidelijk een gevoel van politieke vrijheid aan het ontwikkelen is’.¹³ Ten tijde van de Moskouse showprocessen, waarbij Stalin duizenden onschuldige Partijleden willekeurig veroordeelde tot de kampen, zei de toneelschrijver Bertolt Brecht tegen de filosoof Sidney Hook: ‘Hoe onschuldiger ze zijn, des te meer hebben ze de dood verdiend.’¹⁴

Zelfs nog in de jaren tachtig waren er nog academici die de voordelen van de Oost-Duitse gezondheidszorg verdedigden, of Poolse vredesinitiatieven, er waren nog steeds activisten die zich geneerden voor de ophef over de dissidenten in de gevangenkampen van Oost-Europa. Misschien kwam dat doordat de grondleggers van Links in het Westen – Marx en Engels – dezelfde waren als die van de Sovjet-Unie. Ook een deel van de taal was gemeenschappelijk: de massa, de strijd, het proletariaat, de uitbuiters en uitgebuitenen, de eigendom van de productiemiddelen. Als men de Sovjet-Unie te streng had veroordeeld, zou men ook een deel veroordelen van wat sommige westerse linksen dierbaar was.

Maar het zijn niet alleen de uiterst linksen, en ook niet alleen de westerse communisten, die geprobeerd hebben excuses te bedenken voor de misdrijven van Stalin, excuses die ze nooit bedacht zouden hebben voor die van Hitler. Communistische idealen – sociale rechtvaardigheid, gelijkheid voor allen – zijn nu eenmaal veel aantrekkelijker voor de meeste mensen in het Westen dan de nazi-leer van het racisme en de triomf van de sterken over de zwakken. Zelfs als de commu-

nistische ideologie in de praktijk iets heel anders betekende, was het voor de intellectuele afstammelingen van de Amerikaanse en Franse Revolutie moeilijker een systeem te veroordelen dat op zijn minst léék op dat van henzelf. Misschien verklaart dat mede waarom ooggetuigenverslagen over de goelag vanaf het eerste begin vaak zijn genegeerd en gekleineerd door dezelfde mensen die er nooit over gepiekerd zouden hebben vraagtekens te plaatsen bij de geloofwaardigheid van holocaust-getuigenissen van de hand van Primo Levi of Elie Wiesel. Sinds de Russische Revolutie was officiële informatie over de sovjetkampen eveneens beschikbaar voor ieder die dat wenste: het beroemdste sovjetverslag over een van de vroegste kampen, bij het Witte-Zeekanaal, is zelfs in het Engels uitgegeven. Onwetendheid alléén kan niet verklaren waarom westerse intellectuelen ervoor kozen deze kwestie te mijden.

De rechtsen in het Westen daarentegen deden hun best om sovjetmisdriven te veroordelen, maar gebruikten daarvoor soms methoden die hun eigen doel beschadigden. De man die de zaak van het anticommunisme het meest geschaad heeft, is ongetwijfeld de Amerikaanse senator Joe McCarthy geweest. Recente documenten die aantonen dat sommige van zijn beschuldigingen klopten, veranderen niets aan de invloed van zijn overijverige jacht op communisten in het Amerikaanse openbare leven: uiteindelijk zouden zijn publieke ‘processen’ tegen sympathisanten van het communisme de zaak van het anticommunisme schaden als toonbeeld van chauvinisme en onverdraagzaamheid.¹⁵ Ten slotte hebben zijn inspanningen de zaak van het neutrale historisch onderzoek niet beter gediend dan die van zijn tegenstanders.

Toch zijn ook niet al onze standpunten tegenover het sovjetverleden allemaal verbonden met politieke ideologie. In werkelijkheid zijn veel daarvan eerder een verblekend neveneffect van onze herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog. We zijn er, momenteel, vast van overtuigd dat de Tweede Wereldoorlog een volkomen rechtvaardige oorlog was, en weinigen zijn bereid die overtuiging prijs te geven. We herinneren ons D-Day, de bevrijding van de nazi-concentratiekampen, de kinderen die Amerikaanse soldaten jubelend op straat begroeten. Niemand wil te horen krijgen dat de geallieerde overwinning ook een andere, duistere kant had, of dat de kampen van Stalin, onze bondgenoot, steeds groter werden, net in de tijd dat de kampen van Hitler, onze vijand, werden bevrijd. Toegeven dat de westerse geallieerden, doordat ze duizenden Russen de dood in hebben gezonden door hen na de oorlog onder dwang te repatriëren, of door in Jalta miljoenen mensen toe te wijzen aan een sovjetbewind, anderen hebben geholpen misdaden tegen de menselijkheid hebben begaan, zou de morele helderheid van onze herinneringen aan die tijd vertroebelen. Niemand wenst te denken dat wij de ene massamoordenaar hebben verslagen met de hulp van een andere. Niemand wenst zich te herinneren hoe goed die massamoordenaar het kon vinden met westerse staatslieden. ‘Ik mag Stalin werkelijk graag,’ heeft de Britse minister van Buitenlandse Zaken, Anthony Eden, tegen een vriend gezegd. ‘Hij heeft nog nooit

zijn woord gebroken.¹⁶ Er zijn heel veel foto's van Stalin, Churchill en Roosevelt samen, en allemaal glimlachen ze.

En ten slotte had ook de sovjetpropaganda wel effect. Pogingen van sovjetzijde om twijfel te zaaien aan de boeken van Solzjenitsyn, bijvoorbeeld, om hem af te schilderen als een krankzinnige of een antisemiet of een dronkelap, hebben enig effect gehad.¹⁷ Ook pressie vanuit de Sovjet-Unie op westerse academici en journalisten heeft hun werk verdraaid. Toen ik in de jaren tachtig als jongerejaars Russische geschiedenis studeerde in de Verenigde Staten, zeiden kennissen tegen me dat ik dat onderwerp maar beter kon laten schieten toen ik aan de doctoraalstudie begon, omdat er te veel problemen mee verbonden waren: degenen die 'gunstig' over de Sovjet-Unie schreven, kregen destijds eerder toegang tot archieven, tot officiële informatie, en ontvingen een langduriger visum voor het land. Wie dat niet deed, riskeerde uitzetting, en als gevolg daarvan professionele problemen. Het spreekt natuurlijk vanzelf dat buitenstaanders geen toegang kregen tot enig materiaal over Stalins kampen of over het poststalinistische gevangenisstelsel. Het onderwerp bestond domweg niet, en degenen die te nieuwsgierig waren, verloren hun recht op een verblijf in het land.

In combinatie hadden al die verklaringen ooit wel een zekere zin. Toen ik nog maar net serieus was gaan denken over dit onderwerp, terwijl het communisme instortte in 1989, begreep ik zelfs de logica ervan: het leek natuurlijk, en voor de hand liggend, dat ik heel weinig wist van Stalins Sovjet-Unie, en de geheime geschiedenis daarvan maakte het alleen maar intrigerender. Meer dan tien jaar later zijn mijn gevoelens totaal anders. De Tweede Wereldoorlog behoort nu bij een vorige generatie. Ook de Koude Oorlog is voorbij, en de bondgenootschappen en internationale breuklijnen zijn voorgoed verschoven. De westerse linksen en de westerse rechtsen twisten nu over andere kwesties. Tegelijkertijd echter maakt het optreden van nieuwe terroristische bedreigingen van de westerse beschaving de bestudering van de oude communistische bedreigingen van de westerse beschaving eens te belangrijker.

Met andere woorden, het 'sociale, culturele en politieke kader' is nu veranderd – en dat geldt ook voor onze toegang tot informatie over de kampen. Aan het eind van de jaren tachtig begon een vloedgolf van documenten over de goelag te verschijnen in de Sovjet-Unie van Michail Gorbatsjov. Verhalen over het leven in sovjetconcentratiekampen werden voor het eerst in kranten afgedrukt. Door zulke nieuwe openbaringen vlogen tijdschriften de winkels uit. Oude twisten over aantallen – hoeveel doden, hoeveel gevangenen – leefden weer op. Russische historici en historische genootschappen, geleid door het pionierswerk van het genootschap Memorial in Moskou, begonnen monografieën te publiceren, de geschiedenis van individuele kampen en mensen, schattingen van het aantal slachtoffers, lijsten met namen van de doden. Hun inspanningen kregen weerklank en aanvulling van historici in de voormalige sovjetrepublieken en de landen van het voormalige Warschaupact en, later, ook van historici in het Westen.

Ondanks veel tegenslagen duurt dit Russische onderzoek naar het sovjetverleden voort, tot de dag van heden. Weliswaar is het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw heel anders dan de laatste decennia van de twintigste, en het speuren naar de geschiedenis is geen belangrijk onderdeel meer van de openbare mening in Rusland, en is ook niet meer zo sensationeel als men vroeger dacht. Het meeste werk dat wordt gedaan door Russische en andere geleerden is echt saaie historische arbeid, waarbij duizenden individuele documenten moeten worden doorzocht, waarbij men uren doorbrengt in koude, tochtige archieven, en dagen moet besteden aan het zoeken naar feiten en cijfers. Maar al dat speuren begint vrucht te dragen. Langzaam, geduldig heeft Memorial niet alleen de eerste gids voor de namen en locaties van alle bekende kampen samengesteld, maar ook een baanbrekende reeks geschiedenisboeken gepubliceerd, en bovendien heeft men een enorm archief met gesproken en geschreven verhalen van overlevenden samengesteld. Samen met anderen – het Sacharov Instituut en uitgeverij Vozvrasjtsjenië (een naam die ‘terugkeer’ betekent) – hebben ze een aantal van die memoires onder het publiek gebracht. Russische wetenschappelijke tijdschriften en eigen uitgeverijen zijn ook begonnen met het drukken van monografieën op basis van nieuwe documenten, evenals verzamelingen van die documenten zelf. Nogmaals, dergelijk werk wordt ook elders gedaan, het opvallendst door het Karta-genootschap in Polen, door historische musea in Litouwen, Letland, Estland, Roemenië en Hongarije, en door een handjevol Amerikaanse en West-Europese geleerden die beschikken over de tijd en de energie om in de sovjetarchieven te werken.

Terwijl ik research voor dit boek deed, heb ik toegang tot hun werk gekregen, en ook tot twee andersoortige bronnen die tien jaar geleden niet beschikbaar zouden zijn geweest. De eerste is de stroom van nieuwe herinneringen die sinds de jaren tachtig gepubliceerd is in Rusland, Amerika, Israël, Oost-Europa en elders. Bij het schrijven van dit boek heb ik daar uitgebreid gebruik van gemaakt, een praktijk die niet helemaal orthodox is. In het verleden hebben sommige geleerden in de Sovjet-Unie gearzeld gebruik te maken van materiaal over herinneringen aan de goelag, met de redenering dat sovjetburgers die hun herinneringen hadden genoteerd, politieke redenen hadden om hun verhalen te vertekenen, dat de meesten van hen hun verhaal pas jaren na hun vrijlating hadden genoteerd, en dat velen verhalen van elkaar hadden geleend wanneer hun eigen geheugen niet toereikend bleek. Niettemin had ik het gevoel, nadat ik enkele honderden kampherinneringen had gelezen, dat het mogelijk was de verhalen eruit te filteren die onwaarschijnlijk leken, die van anderen waren overgeschreven of van een politieke lading voorzien. Ook had ik de indruk dat die herinneringen, al kon je er niet op vertrouwen dat ze op het punt van namen, data en aantallen helemaal klopten, toch een onschatbare bron van andersoortige informatie waren. Zonder die geschriften zou het niet mogelijk zijn bepaalde hoogst belangrijke aspecten van het leven in de kampen te beschrijven: de relaties van de gevangenen onderling, en

met hun bewakers, en met het kampregime. Ik heb welbewust uitvoerig gebruik gemaakt van slechts één auteur – Varlam Sjalamov – die gedramatiseerde versies van zijn leven in de kampen heeft geschreven, en wel omdat bekend is dat zijn verhalen op ware gebeurtenissen berusten.

Voor zover mogelijk heb ik de herinneringen ook ondersteund door uitvoerig gebruik te maken van archieven – een bron waarvan, merkwaardigerwijs, ook niet iedereen gebruik wenst te maken. Zoals in de loop van dit boek duidelijk zal worden was de macht van de propaganda in de Sovjet-Unie zodanig dat vaak de waarneming van de werkelijkheid erdoor werd gewijzigd. Dat is de reden waarom historici in het verleden gelijk hadden wanneer ze niet afgingen op officiële, gepubliceerde sovjetdocumenten, omdat die vaak opzettelijk bedoeld waren om de waarheid te verhullen. Geheime documenten echter – de documenten die nu in de archieven bewaard worden – hadden een andere functie. Om de kampen gaande te houden moest de leiding van de goelag bepaalde gegevens bijhouden. Moskou hoorde te weten wat er gebeurde in de provincies, de provincies moesten instructies krijgen van de centrale burelen, statistieken moesten worden bijgehouden. Dat wil niet zeggen dat die archieven wél volkomen betrouwbaar zijn – bureaucraten hadden hun eigen redenen om zelfs de meest alledaagse feiten te vertekenen –, maar als je ze kritisch raadpleegt, kunnen ze bepaalde dingen in het kampleven verklaren, wat bij herinneringen niet lukt. En bovenal, ze helpen bij de verklaring waarom die kampen zijn gebouwd – of althans wat ze volgens het stalinistische regime zouden gaan presteren.

Ook is het een feit dat de archieven veel gevarieerder zijn dan velen verwacht hadden, en dat ze de geschiedenis van de kampen vanuit allerlei verschillende perspectieven vertellen. Ik heb me bijvoorbeeld kunnen verdiepen in het archief van de goelagburelen, en daar vond ik rapporten van inspecteurs, financiële overzichten, brieven van de kampdirectie aan hun meerderen in Moskou, verslagen over vlucht pogingen en lijsten van muziekkuitvoeringen in de kamptheaters, allemaal bewaard in het Russische Staatsarchief in Moskou. Ook raadpleegde ik verslagen van Partijvergaderingen en documenten die opgenomen waren in een deel van Stalins *osobaja papka*-verzameling, zijn ‘speciale archief’. Met hulp van andere Russische historici heb ik enkele documenten uit militaire sovjetarchieven kunnen gebruiken, papieren waarin dingen te vinden zijn als lijsten van wat gearresteerde gevangenen wel en niet mochten meenemen. Buiten Moskou heb ik ook sommige plaatselijke archieven kunnen raadplegen – in Petrozavodsk, Archangelsk, Syktyvkar, Vorkoeta en de Solovjetski-eilanden – waarin alledaagse gebeurtenissen in het kampleven zijn vastgelegd; bovendien heb ik me in Moskou kunnen verdiepen in de archieven van Dmitlag, het kamp dat het Moskou-Wolgakanaal heeft aangelegd. Allemaal bevatten ze verslagen over het dagelijks leven in de kampen, bestelformulieren, mededelingen over gevangenen. Op een gegeven moment werd mij een deel aangeboden van het archief van Kedrovj Sjor, een kleine onderafdeling van Inta, een mijnwerkerskamp ten noorden van

de poolcirkel, en men vroeg beleefd of ik het wilde kopen.

In combinatie maken deze bronnen het mogelijk op een nieuwe manier over de kampen te schrijven. In dit boek hoefde ik niet meer de ‘beweringen’ van een handjevol dissidenten te vergelijken met de ‘beweringen’ van de sovjetregering. Ik hoefde niet te zoeken naar een middenweg, ergens tussen de verslagen van vluchtelingen uit de Sovjet-Unie en de verslagen van sovjetambtenaren. In plaats daarvan kon ik, om te beschrijven wat er was gebeurd, gebruikmaken van de taal van allerlei verschillende mensen, van bewakers, van politiemensen, van diverse soorten gevangenen die verschillende vonnissen hadden uitgezeten in verschillende perioden. De emoties en de politiek die de geschiedschrijving van de concentratiekampen in de Sovjet-Unie zolang omgeven hebben, vormen niet de kern van dit boek. Die ruimte wordt hier gebruikt voor de ervaringen van de slachtoffers.

Dit is een geschiedenis van de goelag. Daarmee bedoel ik dat dit een geschiedenis is van de sovjetconcentratiekampen: hun oorsprong in de bolsjewistische revolutie, hun ontwikkeling tot een belangrijk onderdeel van de sovjeteconomie, hun ontmanteling na Stalins dood. Dit is ook een boek over de nalatenschap van de goelag: ongetwijfeld hebben de regimes en rituelen die men aantroef in de sovjetkampen voor politieke en criminele gevangenen van de jaren zeventig en tachtig zich rechtstreeks ontwikkeld uit wat in een eerder tijdperk was ontstaan, en dat is de reden waarom ik vond dat ze in ditzelfde boek thuis hoorden.

Tegelijkertijd is dit een boek over het leven in de goelag, en om die reden vertelt het de geschiedenis van de kampen op twee manieren. Het eerste en derde deel van dit boek zijn chronologisch opgezet. Ze beschrijven de evolutie van de kampen en hun beheer op verhalende wijze. Het middelste deel bespreekt het leven in de kampen, aan de hand van thema's. Terwijl de meeste voorbeelden en citaten in het middelste deel verwijzen naar de jaren veertig, de jaren waarin de kampen hun hoogtepunt beleefden, verwijs ik ook achterwaarts en voorwaarts – ahistorisch – naar andere perioden. Bepaalde aspecten van het leven in de kampen hebben in de loop der tijden een zekere ontwikkeling doorgemaakt, en ik vond het van belang te verklaren hoe dat in zijn werk is gegaan.

Nu ik verteld heb wat voor boek dit is, wil ik ook zeggen wat het niet is: het is geen geschiedenis van de USSR, geen geschiedenis van de zuiveringen, en ook geen geschiedenis van onderdrukking in het algemeen. Het is geen geschiedenis van Stalins bewind, of van zijn Politburo, of van zijn geheime politie – waarvan ik de ingewikkelde administratieve geschiedenis zoveel mogelijk vereenvoudigd heb. Hoewel ik wel degelijk gebruikmaak van de geschriften van Russische dissidenten, die vaak onder grote spanning en met veel moed tot stand zijn gekomen, bevat dit boek geen volledige geschiedenis van de mensenrechtenbeweging in de Sovjet-Unie. Ook doet het boek niet volkomen recht aan de verhalen van specifieke volken en categorieën van gevangenen – onder wie Polen, Balten, Oekraïners,

Tsjetsjenen, Duitse en Japanse krijgsgevangenen – die geleden hebben onder het sovjetregime, zowel binnen als buiten de sovjetkampen. Het verdiept zich niet ten volle in de massamoorden van 1937-'38, die grotendeels buiten de kampen hebben plaatsgevonden, of in de slachting van duizenden Poolse officieren in Katyn en elders. Omdat dit boek bestemd is voor de gemiddelde lezer, en omdat het niet uitgaat van enige gespecialiseerde kennis van de sovjetgeschiedenis, zullen al die gebeurtenissen en verschijnselen genoemd worden. Het zou echter onmogelijk zijn geweest in één enkel boek aan al die dingen recht te doen.

Het belangrijkste is misschien wel dat dit boek geen recht doet aan de 'speciale ballingen', de miljoenen mensen die vaak tegelijkertijd werden opgepakt, om dezelfde redenen als de goelaggevangenen, en die niet naar kampen zijn gestuurd, maar moesten leven in afgelegen ballingendorpen, waar duizenden zijn gestorven van honger, koude en te zware arbeid. Sommigen waren verbannen om politieke redenen, inclusief de koelakken – de rijke boeren – in de jaren dertig. Anderen waren in de jaren veertig verbannen om hun afkomst, onder wie Polen, Baltten, Oekraïners, Wolga-Duitsers en Tsjetsjenen. Zij hebben alle mogelijke ervaringen opgedaan in Kazachstan, Centraal-Azië en Siberië – te gevarieerd voor een verslag over het systeem van de kampen. Ik heb ervoor gekozen hen te noemen, misschien om heel persoonlijke redenen, wanneer hun ervaringen opvallend veel leken op of relevant waren voor de ervaringen van goelaggevangenen. Hoewel hun verhaal hecht verbonden is met de geschiedenis van de goelag, zou een compleet verhaal over deze categorie een ander boek van deze omvang vergen. Ik hoop dat iemand dat binnenkort zal schrijven.

Hoewel dit een boek is over de sovjetconcentratiekampen, is het onmogelijk ze te behandelen als geïsoleerd fenomeen. De goelag is gegroeid en geëvolueerd in een specifieke tijd, in een specifiek land, tegelijk met andere gebeurtenissen – en binnen drie contexten in het bijzonder. Eigenlijk behoort de goelag tot de geschiedenis van de Sovjet-Unie; tot de internationale én de Russische geschiedenis van gevangenschappen en verbanning; en tot het specifieke intellectuele klimaat van continentaal Europa halverwege de twintigste eeuw, het klimaat dat ook de nazi-concentratiekampen in Duitsland heeft voortgebracht.

Met 'behoort tot de geschiedenis van de Sovjet-Unie' bedoel ik iets heel specifiek: de goelag is niet kant-en-klaar uit de zee opgerezen, maar weerspiegelde eerder de algemene normen van de maatschappij eromheen. Als de kampen smerig waren, als de bewakers wreed waren, als de werkcommando's slordig waren, dan kwam dat voor een deel doordat smerigheid en wreedheid en slordigheid algemeen voorkwamen op andere terreinen van het sovjetbestaan. Als het leven in de kampen gruwelijk was, ondraaglijk, onmenselijk, als het dodencijfer hoog lag – dan was ook dat nauwelijks verrassend. In bepaalde perioden was het leven in de Sovjet-Unie eveneens gruwelijk, ondraaglijk en onmenselijk, en de dodencijfers buiten de kampen waren even hoog als daarbinnen.

Ook is het bepaald geen toeval dat de eerste sovjetkampen vlak na de bloedige,

gewelddadige en chaotische Russische Revolutie zijn opgezet. Tijdens die Revolutie, tijdens de terreur die daarop volgde en tijdens de Burgeroorlog, hadden velen in Rusland de indruk dat de beschaving zelve voorgoed was gebroken. 'Doodvonnissen werden willekeurig uitgesproken,' zo heeft de historicus Richard Piper geschreven, 'mensen werden zonder reden doodgeschoten, en al even willekeurig vrijgelaten.'¹⁸ Vanaf 1917 is het waardensysteem van een complete maatschappij op zijn kop gezet: de rijkdom en ervaring van een heel mensenleven waren een handicap, roef werd verheerlijkt als 'nationalisatie', moord werd een aanvaard onderdeel in de strijd om de dictatuur van het proletariaat. In die sfeer leek de gevangenneming van duizenden mensen door Lenin, enkel en alleen op grond van hun voormalige rijkdom of hun aristocratische titels, eigenlijk niet vreemd of over de schreef.

Ook de hoge sterftecijfers in de kampen in bepaalde jaren zijn soms een onderdeel van gebeurtenissen die overal in het land plaatsvonden. De sterftecijfers binnen de kampen gingen omhoog in het begin van de jaren dertig, toen het hele land in de greep van een hongersnood verkeerde. Ze gingen opnieuw omhoog tijdens de Tweede Wereldoorlog: de Duitse invasie van de Sovjet-Unie leidde niet alleen tot miljoenen doden in de strijd, maar ook tot epidemieën van dysenterie en vlektyfus, en opnieuw tot hongersnood, waaronder zowel de mensen buiten de kampen leden als de mensen daarbinnen. In de winter van 1941-'42, toen een kwart van de gevangenen in de goelag van honger stierf, is tegelijkertijd ongeveer een miljoen inwoners van Leningrad, gevangen achter de Duitse blokkade, van honger omgekomen.¹⁹ De kroniekschrijfster van het beleg van Leningrad, Lidia Ginzboerg, heeft over de honger van die tijd geschreven als over 'een permanente toestand [...] de honger was voortdurend aanwezig en deed zich voortdurend voelen [...] het wanhopigste en kwellendste van alles was tijdens het eten, wanneer het voedsel akelig snel opraaakte zonder een gevoel van verzadiging te geven'.²⁰ Haar woorden herinneren griezelig aan wat voormalige gevangenen zeggen, zoals de lezer zal merken.

Het is natuurlijk waar dat de inwoners van Leningrad thuis doodgingen, terwijl de goelag levens verscheurde, gezinnen uiteenrukte, kinderen bij hun ouders weghaalde en miljoenen dwong tot een leven in afgelegen woestenijen, duizenden kilometers van hun familie vandaan. Toch mag men de ellendige ervaringen van gevangenen vergelijken met de gruwelijke herinneringen van 'vrije' sovjetburgers zoals Jelena Kozhina, die in februari 1942 uit Leningrad geëvacueerd werd. Tijdens de reis moest ze toezien hoe haar broer, haar zus en hun grootmoeder van honger stierven. Terwijl de Duitsers optrokken, trokken zij en haar moeder over de steppe, waar ze 'taferelen van ongeremde vlucht en chaos' zagen: 'De wereld brak in duizenden stukken. Alles was doortrokken van rook en een afschuwelijke brandlucht; de steppe was streng en verstikkend, alsof je in een hete, roetige vuist geklemd zat.' Hoewel Kozhina nooit de kampen heeft meegemaakt, heeft ze al voor haar tiende verjaardag gruwelijke kou, honger en vrees onder-

gaan, en de rest van haar leven zou ze door die herinneringen achtervolgd worden. Niets, zo heeft ze geschreven, ‘kon mijn herinnering uitwissen aan Vadiks lijfje dat onder een deken naar buiten werd gedragen; aan Tanja die stikte tijdens haar doodsstrijd; aan mij en Mama, de laatsten, voortsjokkend door rook en gendener in de brandende steppe.’²¹

De bewoners van de goelag en de bevolking in de rest van de USSR deelden nog veel méér dan lijden alleen. Zowel in de kampen als daarbuiten kon je dezelfde slonzige werkgewoonten aantreffen, dezelfde misdadig domme bureaucraten, dezelfde corruptie en dezelfde norske minachting voor menselijk leven. Terwijl ik aan dit boek werkte, beschreef ik voor een Poolse vriend het systeem van *toefta* – de fraude met de verplichte arbeidsnormen – dat sovjetgevangenen hadden ontwikkeld, en dat later in dit boek beschreven zal worden. Hij schaterde van het lachen: ‘Denk jij dat gevangenen dat hebben ontwikkeld? Het complete sovjetblok prakticeerde *toefta*.’ In de Sovjet-Unie van Stalin was het verschil tussen het leven binnen en het leven buiten prikkeldraad niet ingrijpend, maar eerder graduëel. Misschien is dat de reden waarom de goelag vaak beschreven is als de wezenlijke expressie van het sovjetsysteem. Zelfs in de taal van het gevangenkamp noemde men de wereld buiten het prikkeldraad niet ‘vrijheid’, maar de ‘*bolsjaja zona*’, het ‘grote gevangenisterrein’, groter en dodelijker dan de ‘kleine *zona*’ van het kamp, maar niet menselijker – en zeer bepaald niet humaner.

En toch, zoals men de goelag niet volledig gescheiden kan houden van het levensgevoel in de rest van de Sovjet-Unie, zo kan men ook het verhaal van de sovjetkampen niet volledig scheiden van de lange, multinationale, transculturele geschiedenis van gevangenen, ballingschap, opsluiting en concentratiekampen. De verbanning van gevangenen naar een verre streek, waar ze ‘hun schuld aan de maatschappij konden afbetalen’, zich nuttig konden maken zonder anderen te besmetten met hun denkbeelden of misdaden, is een gewoonte die zo oud is als de beschaving zelve. De vorsten van het antieke Rome en Griekenland stuurden hun dissidenten naar afgelegen kolonies. Socrates wilde liever sterven dan uit Athene verbannen worden. De dichter Ovidius is verbannen naar een smerige haven aan de Zwarte Zee. Groot-Brittannië verschepte halverwege de negentiende eeuw zijn zakkenrollers en dieven naar Australië. Het negentiende-eeuwse Frankrijk stuurde veroordeelde misdadigers naar Guyana. Portugal zond ongewenste onderdanen naar Mozambique. Denemarken transporteerde gevangenen naar Groenland.²²

De nieuwe leiders van de Sovjet-Unie hoefden in 1917 voor een precedent niet zoiets afgelegens als Groenland te zoeken. Sinds de zeventiende eeuw had Rusland een eigen verbanningssysteem gehad: de eerste keer dat verbanning wordt genoemd in het Russische recht, was in 1649. Destijds werd ballingschap beschouwd als een nieuwe, meer humane vorm van straf voor misdadigers – zoiets genoot verre de voorkeur boven de doodstraf, of brandmerking en verminking – en verbaning is toegepast op een enorme reeks zware en minder zware overtre-

dingen, van snuifgebruik en waarzeggerij tot moord.²³ Heel wat Russische intellectuelen en schrijvers, onder wie Dostojevski en Poesjkin, hebben geleden onder enige vorm van verbanning, terwijl alleen al het bestaan van de mogelijkheid van verbanning anderen kwelde: op het hoogtepunt van zijn literaire roem, in 1890, verraste Anton Tsjechov iedereen die hij kende en vertrok hij voor een bezoek en een beschrijving van de strafkolonies op het eiland Sachalin, voor de Pacifische kust van Rusland. Voor zijn vertrek schreef hij aan zijn verbijsterde uitgever om te vertellen wat zijn motieven waren:

Wij hebben toegestaan dat miljoenen mensen wegrotten in gevangenissen, wegrotten zonder reden, zonder enig mededogen, en op barbaarse wijze; wij hebben geketende mensen tienduizenden werst voortgedreven, door de kou, we hebben hen besmet met syfilis, we hebben hen verpest, het aantal misdadigers vermenigvuldigd [...] maar geen van hen heeft iets met ons te maken, ze zijn gewoon niet interessant...²⁴

Achteraf bezien is het niet moeilijk in de geschiedenis van het tsaristische gevangenisstelsel veel echo's te vinden van praktijken die later in de sovjetgoelag zijn toegepast. Net als de goelag was bijvoorbeeld de ballingschap in Siberië nooit uitsluitend voor misdadigers bedoeld. Een wet uit 1736 verklaarde: als een dorp tot de conclusie kwam dat een van de inwoners een slechte invloed op anderen had, dan mochten de dorpsoudsten de bezittingen van die ongelukkige verdelen en hem bevelen naar elders te trekken. Als hij geen andere verblijfplaats vond, dan kon de staat hem verbannen.²⁵ Deze wet is zelfs in 1948 nog geciteerd door Chroesjtsjov, als onderdeel van zijn (geslaagde) pleidooi voor de verbanning van collectieve boeren die als te weinig enthousiast en te lui werden beschouwd.²⁶

De praktijk van het verbannen van mensen die gewoon niet in de gemeenschap pasten, ging gedurende de hele negentiende eeuw door. In zijn boek *Siberia and the Exile System* heeft George Kennan – de oom van de Amerikaanse staatsman – het systeem van ‘administratief proces’ beschreven, zoals hij dat in 1891 in Rusland had meegemaakt:

De hinderlijke persoon hoeft niet schuldig te zijn aan enig misdrijf [...] maar wanneer zijn aanwezigheid, volgens het plaatselijk gezag, ‘hinderlijk voor de openbare orde’ is ‘of niet te verzoenen valt met de rust onder de bevolking’, kan hij zonder bevel gearresteerd worden, hij kan twee weken tot twee jaar gevangen worden gehouden, en kan daarna met geweld verwijderd worden naar een of andere plaats binnen de grenzen van de staat, en daar voor een periode van een tot tien jaar onder politietoezicht worden geplaatst.²⁷

Administratieve verbanning – waarvoor geen proces nodig was, geen vonnis – was een ideale straf, niet alleen voor rustverstoorders maar ook voor politieke

tegenstanders van het regime. In de eerste tijd ging het om veel Poolse edelen die bezwaar maakten tegen de Russische bezetting van hun land en van hun landerijen. Later behoorden tot de ballingen ook religieuze dienstweigerders, evenals leden van ‘revolutionaire’ groepen en geheime genootschappen, inclusief de bolsjewieken. Hoewel ze geen administratieve ballingen waren – ze hadden een proces gehad en waren veroordeeld – waren de meest beruchte negentiende-eeuwse ‘gedwongen kolonisten’ van Siberië tevens politieke gevangenen: dat zijn de dekabristen geweest, een groep hoge aristocraten die in 1825 een zwakke opstand had georganiseerd tegen tsaar Nicolaas I. Met een felheid die geheel Europa destijds schokte, had de tsaar vijf van de dekabristen ter dood veroordeeld. De overigen ontnam hij hun titels, en hij stuurde hen geketend naar Siberië, waar enkelen gezelschap kregen van hun uitzonderlijk moedige echtgenotes. Slechts enkelen van deze edelen zijn zo lang in leven gebleven dat ze, dertig jaar later, nog meemaakten dat ze begenadigd werden door Alexander II, de opvolger van Nicolaas, en dat ze als vermoeide oude mannen konden terugkeren naar Sint-Petersburg.²⁸ Fjodor Dostojevski, in 1849 veroordeeld tot vier jaar dwangarbeid, was ook zo’n bekende politieke gevangene. Na terugkeer uit zijn Siberische ballingschap heeft hij *Herinneringen uit het dodenhuis* geschreven, nog steeds het meestgelezen verslag van het leven binnen het tsaristische gevangenisstelsel.

Net als de goelag was het tsaristische verbanningssysteem niet uitsluitend als vorm van bestraffing ontstaan. De vorsten van Rusland wilden ook dat hun ballingen, zowel de criminele als de politieke, een economisch probleem oplosten dat al eeuwen knaagde: de onderbevolking van het verre oosten en het hoge noorden van de Russische landmassa, en het daaruit voortkomende falen van het Russische imperium om de bodemschatten van Rusland te exploiteren. Met die gedachte in het achterhoofd begon de Russische staat, al in de achttiende eeuw, een aantal gevangenen te veroordelen tot dwangarbeid – een vorm van straf die bekend werd onder de naam *katorga*, van het Griekse werkwoord *kateirgein*, ‘dwingen’. *Katorga* heeft een langdurige Russische voorgeschiedenis gehad. In het begin van de achttiende eeuw had Peter de Grote gevangenen en lijfeigenen gebruikt om wegen, vestingen, fabrieken, schepen te bouwen, evenals de stad Sint-Petersburg zelf. In 1722 heeft hij een meer specifieke wet uitgevaardigd, waarin hij beval dat misdadigers, samen met hun vrouw en kinderen, werden verbannen naar de omgeving van de zilvermijnen van Daoeria, in oostelijk Siberië.²⁹

Destijds werd Peters toepassing van dwangarbeid als een groot economisch en politiek succes beschouwd. Met name het verhaal van de honderdduizenden lijfeigenen die hun leven lang aan Sint-Petersburg bouwden, heeft een enorme invloed op latere generaties gehad. Velen waren gestorven tijdens de bouw – en toch was de stad een symbool van vooruitgang en europeïsering geworden. De methoden waren wreed – en toch had de natie ervan geprofiteerd. Het voorbeeld van Peter de Grote verklaart waarschijnlijk mede de vlotte acceptatie van *katorga* door latere tsaren. Zonder enige twijfel is ook Stalin een groot bewonderaar van Peters bouwmethoden geweest.

Toch bleef *katorga* in de negentiende eeuw nog een relatief zelden opgelegde straf. In 1906 waren er slechts zo'n zesduizend veroordeelden die hun vonnis op die manier uitzaten; in 1916, aan de vooravond van de Revolutie, waren het er slechts 28.600.³⁰ Van veel groter economisch belang was een andere categorie gevangenen: de gedwongen kolonisten die veroordeeld waren tot een leven in ballingschap – maar niet in gevangenschap – in onderbevolkte streken van het land, uitgekozen op grond van hun economisch potentieel. Alleen al tussen 1824 en 1889 zijn zo'n 720.000 gedwongen kolonisten naar Siberië gestuurd. Velen werden vergezeld door hun gezin. Zij, en niet de zwoegende, geketende veroordeelden, zijn het geweest die geleidelijk Ruslands lege woestenijen, rijk aan mineralen, hebben bevolkt.³¹

Hun vonnissen waren niet altijd even licht, en sommige kolonisten vonden hun eigen lot erger dan dat van de *katorga*-gevangenen. Ze waren naar afgelegen districten gestuurd, met onvruchtbare gronden en weinig burens, en velen stierven van honger tijdens de lange winters of dronken zich dood van verveling. Er waren heel weinig vrouwen – nooit meer dan vijftien procent van de bevolking –, en nog minder boeken, en in het geheel geen amusement. Enkel vonden werk in de goudmijnen, waar ze snel degenererden, zoals een Poolse balling zich herinnerde: 'Ze werkten tot aan betaaldag, en dan gingen ze naar het dichtstbijzijnde stadje en verdronken hun loon tot en met de laatste roebel, ze vochten en deden zinloze aankopen. Vervolgens dwaalden ze rond, en als ze niets beters konden vinden, of niet in de gevangenis belandden vanwege diefstal of vechtpartijen, gingen ze terug om weer te gaan werken, en zo leefden ze voort tot aan hun vroegtijdige dood door ziekte of alcohol.'³²

Op zijn reis dwars door Siberië naar Sachalin ontmoette Anton Tsjechov ook zulke verbannen kolonisten, en hij beschreef ze als volgt: 'De meerderheid onder hen is financieel gezien straatarm, ze hebben weinig kracht, weinig praktische opleiding, en bezitten niets anders dan hun vermogen tot schrijven, waar niemand ook maar iets aan heeft. Sommigen beginnen met het verkopen van hun hemden van Hollands linnen, stukje bij beetje, dan hun lakens, hun halsdoeken en zakdoeken, en na twee of drie jaar sterven ze in gruwelijke armoede...'³³

Niet alle ballingen echter waren ellendige en gedegenererde lieden. Siberië was ver van Europees Rusland verwijderd, en in het oosten waren de ambtenaren meer vergevingsgezind, en er waren veel minder aristocraten. Meer welgestelde ballingen en ex-gevangenen wisten soms een groot landgoed op te bouwen. Beter opgeleiden werden arts en jurist, of zetten scholen op.³⁴ Prinses Maria Volkonskaja, de echtgenote van de dekabrist Sergej Volkonski, schonk geld voor het bouwen van een theater en concertzaal in Irkoetsk: hoewel zij, net als haar echtgenoot, technisch gesproken haar adels titel was kwijtgeraakt, waren de mensen tuk op een uitnodiging voor haar soirees en dinertjes, en die waren een onderwerp van gesprek tot in Moskou en Sint-Petersburg.³⁵

Omstreeks het begin van de twintigste eeuw had het systeem iets van zijn voor-

malige hardheid afgelegd. De modieuze gevangenisvormingen die zich in de negentiende eeuw over heel Europa hadden verspreid, drongen eindelijk ook door tot Rusland. De regimes werden minder streng, en de politie trad welwillender op.³⁶ In contrast tot wat later zou komen was de route naar Siberië niet direct aangenaam, maar toch nauwelijks een zware straf voor de kleine groep mannen die de Russische Revolutie zou leiden. In de gevangenis kregen de bolsjewieken een zekere voorkeursbehandeling omdat ze ‘politieke’ gevangenen waren, en geen criminelen, en ze mochten boeken hebben, papier en schrijfmateriaal. Ordzjonikidze, een van de bolsjewistische leiders, herinnerde zich later dat hij, toen hij gevangenzat in de vesting Schlüsselburg in Sint-Petersburg, Adam Smith had gelezen, evenals Ricardo, Plechanov, William James, Frederick W. Taylor, Dostojevski, Ibsen en nog veel meer.³⁷ Volgens latere normen waren de bolsjewieken ook goedgevoed, goedgekleed en zelfs fraai gekapt. Op een foto van Trotski, genomen in de Peter- en Paulsvesting in 1906, ziet men hem met een bril, in kostuum, met stropdas en overhemd, met een indrukwekkende witte boord. Het kijkgaatje in de deur achter hem is het enige dat erop wijst waar hij zich bevond.³⁸ Op een andere foto van hem, in 1900 genomen tijdens zijn ballingschap in oostelijk Siberië, ziet men hem met een bonthoed en zware mantel, omringd door andere mannen en vrouwen, eveneens met laarzen en bontjassen.³⁹ Al die dingen zouden zeldzame luxeartikelen zijn in de goelag, een halve eeuw later.

Als het leven in de tsaristische ballingschap inderdaad ondraaglijk werd, was er altijd de mogelijkheid van een vlucht. Stalin zelf is vier keer gearresteerd en verbannen. Driemaal is hij ontsnapt, een keer uit de provincie Irkoetsk en tweemaal uit de provincie Vologda, een gebied dat door later talloze gevangenkampen overdekt zou worden.⁴⁰ Als gevolg daarvan kende zijn minachting voor de ‘tandeloosheid’ van het tsaristische regime geen grenzen. Zijn Russische biograaf Dmitri Volkogonov heeft zijn mening als volgt samengevat: ‘Je hoefde niet te werken, je kon lezen zoveel je wilde, en je kon zelfs ontsnappen, waarvoor je enkel en alleen wilskracht nodig had.’⁴¹

Zodoende heeft de ervaring met Siberië de bolsjewieken voorzien van een ouder model waarop ze konden voortbouwen – en bovendien hadden ze een lesje gekregen in de noodzaak van uitzonderlijk strenge, bestraffende leefregels.

De goelag is een integraal onderdeel van zowel de sovjet- als de Russische geschiedenis, maar is ook niet los te maken van de Europese geschiedenis: de Sovjet-Unie is niet het enige twintigste-eeuwse land geweest dat een totalitaire maatschappelijke orde heeft ontwikkeld, of een systeem van concentratiekampen opgebouwd heeft. Hoewel het niet de bedoeling van dit boek is de sovjet- en de nazi-kampen met elkaar te vergelijken en tegenover elkaar te stellen, kan men die kwestie niet zonder meer negeren. Beide systemen zijn ongeveer in dezelfde tijd ontstaan, en in hetzelfde werelddeel. Hitler wist van het bestaan van de sovjet-kampen, en Stalin wist van de Holocaust. Er zijn gevangenen geweest die kampen

van beide systemen hebben meegemaakt en beschreven. Op een heel diep niveau zijn beide systemen met elkaar verwant.

Ze zijn verwant, in de eerste plaats omdat zowel nazisme als sovjetcommunisme zijn voortgekomen uit de barbaarse ervaringen van de Eerste Wereldoorlog en de Russische Burgeroorlog, die daar onmiddellijk op volgde. De geïndustrialiseerde methode van oorlogvoering die in beide conflicten algemeen gebruikt werd, heeft destijds een enorme intellectuele en artistieke reactie tot gevolg gehad. Minder opvallend – behalve natuurlijk voor de miljoenen slachtoffers – was de algemene toepassing van geïndustrialiseerde methoden om mensen gevangen te houden. Beide partijen bouwden overal in Europa interneringskampen en krijgsgevangenkampen, vanaf 1914. In 1918 waren er 2,2 miljoen krijgsgevangenen op Russisch grondgebied. De nieuwe technologie – de massaproductie van kanonnen, van tanks, en zelfs van prikkeldraad – heeft deze en latere kampen mogelijk gemaakt. Enkele van de eerste sovjetkampen zijn zelfs gebouwd boven op krijgsgevangenkampen uit de Eerste Wereldoorlog.⁴²

De sovjet- en de nazi-kampen zijn ook verwant omdat ze samen thuishoren in de ruimere geschiedenis van concentratiekampen die aan het eind van de negentiende eeuw begint. Met concentratiekampen bedoel ik kampen die gebouwd zijn om mensen vast te houden – niet om wat ze hadden gedaan, maar om wie ze waren. Anders dan gevangenkampen voor criminelen zijn concentratiekampen gebouwd voor een specifiek type niet-criminele burgergevangene, lid van een ‘vijandelijke’ groep, of althans van een categorie mensen die, om raciale redenen of vanwege hun vermoedelijke politieke standpunten, als gevaarlijk of onbeduidend voor de maatschappij werd beschouwd.⁴³

Volgens deze definitie zijn de eerste moderne concentratiekampen niet in Duitsland of in Rusland gebouwd, maar in het koloniale Cuba, in 1895. In dat jaar begon het koninkrijk Spanje, in een poging een eind te maken aan een reeks plaatselijke opstanden, aan een beleid van *reconcentración*, bedoeld om de Cubaanse boeren van hun land weg te halen en hen te ‘reconcentreren’ in kampen, zodat de opstandelingen gebrek zouden krijgen aan voedsel, onderdak en ondersteuning. Omtrent 1900 was de Spaanse term *reconcentración* al vertaald in het Engels, en het woord werd gebruikt ter beschrijving van een overeenkomstig Brits project dat om vergelijkbare redenen was opgezet, tijdens de Boerenoorlog in Zuid-Afrika: civiele Boeren werden ‘geconcentreerd’ in kampen, teneinde vechtende Boeren van onderdak en ondersteuning te beroven.

Vandaar heeft de gedachte zich verspreid. Het heeft er bijvoorbeeld alle schijn van dat de term *kontslager* in het Russisch een vertaling is van het Engelse *concentration camp*, waarschijnlijk dankzij het feit dat Trotski op de hoogte was van de geschiedenis van de Boerenoorlog.⁴⁴ In 1904 hebben Duitse kolonisten in Deutsch Südwest-Afrika eveneens het Britse model overgenomen – met één verschil. In plaats van de inheemsen van de streek, een stam die de Herero heette, alleen maar op te sluiten, moesten deze mensen bovendien dwangarbeid voor de Duitse kolonie verrichten.

Er is een aantal vreemde en griezelige verbanden tussen deze eerste Duits-Afrikaanse werkkampen en de kampen die drie decennia later in nazi-Duitsland zijn gebouwd. Dankzij die werkkolonies in zuidelijk Afrika bijvoorbeeld is het woord *Konzentrationslager* voor het eerst verschenen in de Duitse taal, en wel in 1905. De eerste keizerlijke commissaris van Deutsch Südwest-Afrika was een zekere dr. Heinrich Goering, de vader van de Hermann die in 1933 de eerste nazikampen heeft laten bouwen. Ook zijn in die Afrikaanse kampen de eerste Duitse medische experimenten op mensen gedaan: twee van de leermeesters van Josef Mengele, Theodor Mollison en Eugen Fischer, hebben onderzoek gedaan naar de Herero, laatstgenoemde in een poging om zijn theorieën over de superioriteit van het blanke ras te bewijzen. Hun overtuigingen waren overigens niet zo uitzonderlijk. In een bijzonder populair boek uit 1912, *Deutsches Denken in der Welt*, werd beweerd:

niets kan redelijk denkende mensen ervan overtuigen dat het behoud van een stam van Zuid-Afrikaanse kaffers belangrijker is voor de toekomst van de mensheid dan de expansie van de grote Europese naties en van het blanke ras in het algemeen [...] alleen wanneer de inheemsen hebben geleerd iets van waarde te produceren ten dienste van het superieure ras [...] kan men zeggen dat ze beschikken over een moreel recht op bestaan.⁴⁵

Hoewel deze theorie zelden zo helder geformuleerd is, waren overeenkomstige overtuigingen vaak vlak onder de oppervlakte van de koloniale praktijk te ontdekken. Het staat vast dat bepaalde vormen van kolonialisme het sprookje van de superioriteit van het blanke ras hebben versterkt en het gebruik van geweld door het ene ras tegen het andere hebben gelegitimeerd. Men kan dan ook redeneren dat de verderfelijke ervaringen van sommige Europese kolonisten hebben meegeholpen een weg te banen voor het Europese totalitarisme van de twintigste eeuw.⁴⁶ En niet alleen in Europa: Indonesië is een voorbeeld van een postkoloniale staat waar de machthebbers om te beginnen hun critici in concentratiekampen opsloeten, precies zoals hun koloniale meesters hadden gedaan.

Het Russische Rijk, dat met heel wat succes de eigen inheemse volken had verslagen bij zijn opmars in oostelijke richting, was geen uitzondering.⁴⁷ Tijdens een van de diners die plaatsvinden in de roman *Anna Karenina* van Lev Tolstoj, houdt Anna's echtgenoot – die zekere officiële verantwoordelijkheden voor 'Inheemse Stammen' heeft – een heel verhaal over de noodzaak van superieure beschavingen om lagere culturen te absorberen.⁴⁸ Op een zeker niveau zullen de bolsjewieken, als alle ontwikkelde Russen, zich bewust zijn geweest van de manier waarop het Russische Rijk de Kirgizezen, Boerjaten, Toengoezen, Tsjoecksjen en anderen had onderworpen. Het feit dat ze zich daar niet zo veel van aantrokken – terwijl ze voor het overige zo geïnteresseerd waren in het lot van de verdrukten – zegt op zichzelf al wat over hun onuitgesproken veronderstellingen.

Maar ja, volledige kennis van de geschiedenis van zuidelijk Afrika of van ooste-

lijk Siberië was nauwelijks nodig voor de ontwikkeling van Europese concentratiekampen: de gedachte dat bepaalde mensensoorten beter zijn dan andere was maar al te gangbaar in het Europa van het begin van de twintigste eeuw. En dat is in laatste instantie wat de kampen van de Sovjet-Unie ten diepste verbindt met die van nazi-Duitsland: beide regimes hebben zichzelf, gedeeltelijk, gelegitimeerd door categorieën van ‘vijanden’ of ‘Untermenschen’ te bedenken, personen die zij in massale hoeveelheden hebben vervolgd en vernietigd.

In nazi-Duitsland waren misvormde en geestelijk achtergebleven mensen de eerste doelwitten. Later concentreerden de nazi’s zich op zigeuners, homoseksuelen en bovenal op de joden. In de USSR waren de slachtoffers eerst de ‘voormalige mensen’ – zogenaamde aanhangers van het ancien regime – en later de ‘vijanden des volks’, een slecht gedefinieerde term die niet alleen zogenaamde politieke tegenstanders van het regime zou gaan omvatten, maar ook specifieke nationale en etnische groepen, als deze (om al even slecht gedefinieerde redenen) een bedreiging leken voor de sovjetstaat of Stalins macht. In verschillende perioden gaf Stalin orders voor massale arrestaties van Polen, Balten, Tsjetsjenen, Tataren en – aan de vooravond van zijn dood – joden.⁴⁹

Hoewel deze categorieën nooit helemaal willekeurig waren, kan men ook weer niet zeggen dat ze geheel stabiel waren. En halve eeuw geleden heeft Hannah Arendt geschreven dat zowel het nazi-regime als dat van de bolsjewieken ‘objectieve tegenstanders’ of ‘objectieve vijanden’ had gecreëerd, mensen wier ‘identiteit wisselt overeenkomstig de heersende omstandigheden – zodat men, zodra een van die categorieën is geliquideerd, de oorlog kan verklaren aan een andere’. En dus, zo voegde ze daaraan toe, ‘is de taak van de totalitaire politie niet het ontdekken van misdrijven, maar klaar te staan zodra de regering besluit een bepaalde categorie van de bevolking aan te houden’.⁵⁰ Opnieuw werden mensen niet gearresteerd om wat ze hadden gedaan, maar om wat ze waren.

In beide maatschappijvormen was de bouw van concentratiekampen in feite het laatste stadium in een lang proces van ontmenselijking van die objectieve vijanden – een proces dat begonnen was met retoriek. Hitler heeft in zijn autobiografie *Mein Kampf* beschreven hoe hij zich plotseling had gerealiseerd dat de joden verantwoordelijk waren voor de problemen van Duitsland, dat ‘elke verdachte onderneming, elke vorm van vuiligheid’ in het openbare leven te maken had met de joden: ‘wanneer men het lancet in zo’n soort abces stak, ontdekte men onmiddellijk, als een made in een rottend lijk, een kleine jood, vaak verblind door dat plotselinge licht...’⁵¹

Lenin en Stalin zijn eveneens begonnen met het beschuldigen van ‘vijanden’ wegens de talloze economische mislukkingen van de Sovjet-Unie: zij waren ‘vernielers’ en ‘saboteurs’ en agenten van buitenlandse mogenheden. Vanaf het eind van de jaren dertig, toen de golf van arrestaties toenam, dreef Stalin die retoriek ten top door de ‘vijanden des volks’ uit te krijten voor ongedierte, voor vervuilers, voor ‘giftig onkruid’. Ook sprak hij over zijn tegenstanders als ‘vuilnis’ dat onder-

worpen moest worden aan ‘blijvende zuivering’ – precies zoals de nazi-propaganda joden zou associëren met beelden van ongedierte, van parasieten, van besmettelijke ziekte.⁵²

Wanneer de vijand eenmaal gedemoniseerd was, begon de legale isolatie. Voordat de joden persoonlijk werden opgehaald en naar kampen gedeporteerd, werden ze beroofd van hun status als Duitse staatsburgers. Ze mochten niet werken als huispersoneel, als jurist, als rechter; ze mochten niet met ariërs trouwen; ze mochten geen arische scholen bezoeken; ze mochten de Duitse vlag niet hissen; ze werden gedwongen knalgele davidsterren te dragen; en ze werden onderworpen aan slaag en vernederingen op straat.⁵³ Voordat ‘vijanden’ in Stalins Sovjet-Unie werden gearresteerd, werden ze ook regelmatig vernederd bij openbare samenkomsten, ontslagen op hun werk, uit de Communistische Partij gezet; hun verontwaardigde echtgenoten scheidde van hen en hun boze kinderen beschuldigden hen.

Binnen de kampen ging het proces van ontmenselijking dieper, het werd meer extreem, wat zowel de slachtoffers intimideerde als de bewakers sterkte in hun geloof in de juistheid van wat ze deden. Bij haar gesprek met Franz Stangl, de commandant van Treblinka, dat een compleet boek vult, heeft de schrijfster Gitta Serenyi hem gevraagd waarom kampbewoners voordat ze gedood werden, ook nog geslagen, vernederd en van hun kleding beroofd werden. Stangl antwoordde: ‘Om degenen die het beleid moesten uitvoeren te conditioneren. Om het voor hen mogelijk te maken te doen wat ze deden.’⁵⁴ In *The Order of Terror. The Concentration Camp* heeft de Duitse socioloog Wolfgang Sofsky eveneens aangetoond hoe de ontmenselijking van gevangenen in nazi-kampen methodisch ingebouwd was in elk aspect van het kampleven, van de voddige, identieke kleding tot aan de strenge regels en de aanhoudende verwachting van de dood.

In het sovjetsysteem begon het proces van ontmenselijking eveneens op het moment van arrestatie, zoals we zullen zien, wanneer gevangenen van hun kleding en identiteit werden beroofd, geen contact met buitenstaanders mochten hebben, gemarteld en verhoord werden en lachwekkende processen moesten doormaken – als ze al een proces kregen. In een specifiek sovjetritueel werden gevangenen opzettelijk ‘geëxcommuniceerd’ uit het sovjetleven, ze mochten elkaar niet meer ‘kameraad’ noemen en het werd hun sinds 1937 verboden de felbegeerde titel ‘modelarbeider’ te verdienen, ongeacht hoe hard ze werkten. Portretten van Stalin die overal in de USSR in woningen en kantoren hingen, verschenen vrijwel nooit in de kampen en gevangnissen, volgens tal van verslagen van gevangenen.

Niets van dat alles wil beweren dat de sovjet- en de nazi-kampen identiek waren. Zoals elke lezer met een redelijke kennis van de Holocaust zal ontdekken bij het lezen van dit boek, verschilde het leven binnen het sovjetkampsysteem op veel punten, zowel subtiel als overduidelijk, van het leven binnen het kampstelsel van de nazi’s. Er waren verschillen in de organisatie van het dagelijks leven en van

het werk, er waren andere soorten bewakers en straffen, andere vormen van propaganda. De goelag heeft veel langer geduurd, en heeft perioden van relatieve wreedheid en van relatieve menselijkheid doorgemaakt. De geschiedenis van de nazi-kampen is korter en vertoont mindervariatie: die werden alleen maar wreder en wreder, totdat de Duitsers ze op hun terugtocht ophieven, of totdat de geallieerden ze bevrijdden. De goelag kende ook een grote variatie aan kampen, van de dodelijke goudmijnen van het gebied rond Kolyma tot aan de 'luxueuze' geheime instituten buiten Moskou, waar gevangen geleerden wapens ontwierpen voor het Rode Leger. Hoewel er verschillende soorten kampen in het nazi-systeem waren, was de variatie veel geringer.

Er zijn echter vooral twee verschillen tussen de systemen die mij als fundamenteel voorkomen. In de eerste plaats was de definitie van 'vijand' in de Sovjet-Unie altijd veel minder duidelijk dan de definitie van 'jood' in nazi-Duitsland. Op een uitzonderlijk gering aantal ongewone uitzonderingen na heeft geen jood in nazi-Duitsland zijn status kunnen wijzigen, geen jood in een kamp kon de redelijke verwachting koesteren dat hij aan de dood zou ontkomen, en alle joden waren te allen tijde van die kennis doordrongen. Terwijl miljoenen sovjetgevangenen vreesden dat ze zouden sterven – en met miljoenen is dat ook gebeurd – was er niet één afzonderlijke categorie gevangenen bij wie de dood volstrekt vaststond. Soms konden bepaalde gevangenen hun lot verbeteren door relatief comfortabel werk te doen, als ingenieur bijvoorbeeld, of als geoloog. Binnen elk kamp bestond een zekere hiërarchie onder de gevangenen, en sommigen hebben kunnen opklimmen ten koste van anderen, of met de hulp van anderen. Ook waren er tijden – wanneer de goelag overbelast werd door vrouwen, kinderen en bejaarden, of wanneer soldaten nodig waren voor gevechten aan het front – dat grote aantallen gevangenen werden vrijgelaten via massale amnestieën. Soms gebeurde het dat complete categorieën 'vijanden' opeens profiteerden van een gewijzigde status. Stalin heeft bijvoorbeeld in 1939 honderdduizenden Polen laten arresteren bij het begin van de Tweede Wereldoorlog – en daarna heeft hij hen in 1941 plotseling weer vrijgelaten uit de goelag, toen Polen en de USSR tijdelijk bondgenoten waren geworden. Ook het omgekeerde kwam voor: in de Sovjet-Unie konden daars zelfveranderen in slachtoffers. Goelagbewakers, beheerders en zelfs hogere officieren van de geheime politie konden eveneens gearresteerd en tot een verblijf in de kampen veroordeeld worden. Met andere woorden: niet elk 'giftig onkruid' bleef dus giftig – en er was niet één bepaalde groep sovjetgevangenen die leefde met de aanhoudende verwachting van de dood.⁵⁵

Ten tweede – zoals opnieuw duidelijk zal worden tijdens het lezen van dit boek – was het voornaamste doel van de goelag, zowel volgens de particuliere taal als volgens de openbare propaganda van degenen die de goelag hadden opgericht, van economische aard. Dat wil niet zeggen dat het leven daar humaan was. Binnen het systeem werden de gevangenen behandeld als vee, of eerder nog als brokken ijzererts. Bewakers schepten hen willekeurig door elkaar, laadden hen in en

uit veewagens, wogen en maten hen, gaven hun te eten als het erop leek dat ze van nut konden zijn, lieten hen verhongeren wanneer dat niet het geval was. Ze werden, volgens marxistisch taalgebruik, uitgebuit, tot materiaal gemaakt en benut. Als ze niet nuttig waren, waren hun levens voor hun meesters van nul en generlei waarde.

Toch waren hun ervaringen heel anders dan die van de joodse en andere gevangenen die door de nazi's naar een speciale groep kampen werden gestuurd, niet naar Konzentrationslager, maar naar Vernichtungslager – kampen die helemaal geen 'werkkampen' waren, maar eerder fabrieken van de dood. Daarvan waren er vier: Belzec, Chelmo, Sobibor en Treblinka. Majdanek en Auschwitz waren zowel werk- als dodenkampen. Bij binnenkomst werden de gevangenen 'geselecteerd'. Een heel klein aantal werd uitgekozen voor een paar weken dwangarbeid. De overigen gingen rechtstreeks naar gaskamers waar ze vermoord werden, en vervolgens onmiddellijk gecremeerd.

Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft deze specifieke vorm van moord, die gepraktiseerd is op het hoogtepunt van de Holocaust, geen equivalent in de Sovjet-Unie gehad. Weliswaar heeft de Sovjet-Unie andere manieren gevonden om honderdduizenden staatsburgers massaal te vermoorden. Meestal werden ze 's nachts een bos in gedreven, daar werden ze op een rij gezet, ze kregen een schot in het hoofd en werden in massagraven gestopt voordat ze ooit in de buurt van een concentratiekamp kwamen – een vorm van moord die niet minder 'geïndustrialiseerd' en anoniem was dan de methode van de nazi's. Overigens zijn er wel verhalen dat de geheime sovjetpolitie uitlaatgassen gebruikt heeft om gevangenen te doden, precies zoals de nazi's in het begin hebben gedaan.⁵⁶ Ook gingen sovjetgevangenen dood binnen de goelag, meestal niet door toedoen van de efficiëntie van de bewakers, maar door enorme slordigheid en verwaarlozing.⁵⁷ In sommige sovjetkampen, en in bepaalde perioden, stond de dood vrijwel vast voor degenen die geselecteerd waren om bomen om te hakken in de winterse wouden, of voor werk in de ergste goudmijnen van Kolyma. Ook werden gevangenen opgesloten in strafcellen tot ze stierven van koude en honger, ze werden zonder behandeling opgenomen in onverwarmde hospitalen, of gewoon willekeurig doodgeschoten wegens een 'vluchtpoging'. Niettemin was het kampensysteem in de Sovjet-Unie als geheel niet opgezet om massaal lijken te produceren – zelfs als dat van tijd tot tijd wél gebeurde.

Dit zijn subtiele verschillen, maar ze zijn niet onbelangrijk. Hoewel zowel goelag als Auschwitz behoort tot dezelfde intellectuele en historische traditie, zijn ze anders – ze verschillen zowel van elkaar als van de kampsystemen die door andere regimes zijn opgezet. De gedachte van een concentratiekamp is misschien zo algemeen dat ze in veel verschillende culturen en situaties kan worden gebruikt, maar zelfs een oppervlakkig onderzoek van de interculturele geschiedenis van het concentratiekamp onthult dat de specifieke details – hoe het leven in de kampen georganiseerd was, hoe de kampen zich in de loop der tijden hebben ontwik-

keld, hoe streng of hoe ongeorganiseerd ze werden, hoe wreed of hoe gematigd ze bleven – afhankelijk waren van het land in kwestie, van de cultuur en van het regime.⁵⁸ Voor degenen die in de val zaten achter prikkeldraad, waren die bijzonderheden van grote betekenis voor hun leven, hun gezondheid en hun overleving.

Bij het lezen van de verslagen van mensen die beide soorten kampen hebben overleefd, word je eerder getroffen door de verschillen tussen de ervaringen van de slachtoffers dan door de verschillen tussen beide kampsystemen. Elk verhaal heeft zijn eigen unieke kwaliteiten, elk kamp kende verschillende soorten gruwelen voor mensen met verschillende karakters. In Duitsland kon je doodgaan door wreedheid, in Rusland kon je doodgaan van wanhoop. In Auschwitz kon je sterven in een gaskamer, in Kolyma kon je doodvriezen in de sneeuw. Je kon sterven in een Duits woud of in een Siberische steppe, je kon omkomen bij een mijnongeluk of je kon doodgaan in een veewagon. Uiteindelijk echter was het verhaal van je leven je eigen verhaal.